

ŞİİRLE İSTİŞHÂD ve İSTİŞHÂD AÇISINDAN MEDÂRİK TEFSİRİ

Yrd.Doç.Dr. AH EROĞLU

11. Sayı'dan devam

Bu şiiri, Ebu Ubeyde ¹⁸⁴, İbn Kuteybe ¹⁸⁵, Zeccâc ¹⁸⁶, Taberî ¹⁸⁷, İbnu'l-Cevzî ¹⁸⁸ istişhâd etmişlerdir. Ancak bu müfessirler, " lanet " sözcüğünün manasını açıklamak maksadıyla istişhâdda bulunmuşlardır.

على ما قام يشتمنى جرير
كخنزير تموغ في رماد

- Manası -

" O alçak, küllerde yuvarlanan domuz gibi, niçin kalkmış bana sövüyor "

Suyutî ve Muhibbuddin Efendi, bu şiirin Hasan İbn Munzir'e ait olduğunu ve Cerir'e isnad edilmesinin hata olduğunu belirtirler ¹⁸⁹. Onların bu isnadları doğru değildir. Çünkü şiir gerek Şevâhidu'l-Muğni ve gerekse Şevâhidu'l-Keşşâf'taki şekliyle Hasan İbn Sabit (54/645)'in divanında mevcuttur ¹⁹⁰. Söz konusu eserlerde, farklı olan sadece birinci mısranın sonunda mevcut olan جرير kelimesi yerine لئيم kelimesinin kullanılmış olmasıdır.

¹⁸⁴ Mecâzu'l-Kur'an, I, 46.

¹⁸⁵ Garibu'l-Kur'an, s. 26-27.

¹⁸⁶ Zeccâc, Ma'âni'l-Kur'an, I, 165.

¹⁸⁷ Câmi'u'l-Beyân, I, 408.

¹⁸⁸ Zâdu'l-Mesir, I, 165.

¹⁸⁹ Şevâhidu'l-Muğni, II, 710; Şevâhidu'l-Keşşâf, IV, 389-390.

¹⁹⁰ Hassân İbn Sâbit, Divân, Beyrut, tarihsiz, s. 79.

Şiir, م harfinin elifinin bazı zamanlarda hazfedilmediğine dair istişhâd edilmektedir. Nesefî de aynı maksatla " لم تقولن ما لا تفعلون " Niçin yapmadıklarınızı söylüyorsunuz " 191 âyetini tefsir ederken istişhâd etmektedir. Buna göre âyette geçen لم 'den hazfedilen elifin (ا) bazan asli olarak da kullanılabileceğine istişhâd edilir 192.

Ferrâ 193 ve İbnu'l-Cevzî 194 195âyetinde geçen م 'nin; Zemahşeri' de 196 عما يتسائلون âyetinde 197 geçen م harfinin elifinin hazfedilişini izah ederken istişhâd etmektedirler.

وجارة جساس أبانا بنا بها
غلت ناب كليب براها

- Manası -

" Cessas'ın karısının devesine mukabil Küleyb'i öldürdük. Deve ne kadar değerli ki Küleyb ona denk tutulmuştur ".

Bu, Muhelhil (m.525)'in bir kasidesinin bir beytidir 198. Nesefî bunu " كبر متنا عند الله ان تقولوا ما لا نفعلون " Yapmayacağınız şeyi söylementiz, Allah katında ne büyük kabahattir " âyetinde geçen كبر fiilinin taaccub manasına geldiğine dair istişhâd etmektedir. كبر fiili tıpkı şiirdeki غلت fiili gibi taaccub manasındadır 199.

Zemahşeri de bu şiiri, hem yukarıda geçen âyette 200 ve hem de 201 âyetindeki عتوا fiilinin taaccub manası

191 Sâf sûresi, âyet, 2.

192 Medârik, IV, 251.

193 el-Ferrâ, Ma'âni'l-Kur'ân, II, 292.

194 Zâdu'l-Mesîr, VI, 36.

195 Neml sûresi, âyet, 37.

196 el-Keşşâf, IV, 206.

197 Nebe' sûresi, âyet, 1.

198 Hâşiyetu's-Şihâb, VI, 416.

199 Medârik, IV, 251.

200 el-Keşşâf, IV, 97.

201 el-Keşşâf, III, 88.

ifade ettiğine dair şahit olarak getirmiştir. Diğer tefsirlerde böyle bir şahide rastlayamadım.

فى بشر لا هو سرى و شعر
بافكه حتى اذا الصبح جسر

- Manası -

" Geceleyin kör kuyuya doğru yürüdü. Sabah olunca yalanını anladı (yani hak ortaya çıkıncaya kadar, yalan söylemeğe devam etti) ".

تذكر لیلی فاعترتنی صباية
وكا ضمير القلب لا يتقطع

- Manası -

" Leylayı hatırlayınca içimi bir arzu sardı. Nerdeyse kalbim parça parça olacaktı ".

Birinci beyt, Accâc (97/646)'a aittir ²⁰². İkinci beytin söyleyenini tesbit edemedik. Her iki beyti, Nesefî *يا اقم يوم القيامة* " Kıyamet gününe and içerim " âyetinde ²⁰³ *اقم* fiilinin başında bulunan *ي* harfinin İbn Abbas'tan gelen bir rivâyete göre zait olduğuna dair şahit getirmektedir ²⁰⁴.

Zemahaşeri, sadece birinci şiiri istişhâd etmiştir. İkinci şiir Keşşâfta mevcut değildir ²⁰⁵. Ferrâ Fâtiha sûresinin yedinci âyetini tefsir ederken *ولا لصالين* deki *ي* 'nin zait olduğuna dair bu beytin istişhâd edilmesini doğru bulmamakta ve bunu yapanları Arap dilini bilmemekle suçlamaktadır ²⁰⁶ ki kasedettiği kişi Ebû Ubeyde olmalıdır. Çünkü Ebû Ubeyde, Fâtiha sûresinin mezkur âyeti ile ilgili olarak bu

²⁰² Divânu'l-Accâc, Leibzlg. 1902, s. 16.

²⁰³ Kıyâme sûresi, âyet, 1.

²⁰⁴ Medârik, IV, 313.

²⁰⁵ el-Keşşâf, IV, 189.

²⁰⁶ el-Ferrâ, Ma'âni'l-Kur'an, I, 25.

beyti istişhâd etmektedir 207. Taberî de Fâtıha sûresindeki âyetle isitîşhâd ederken aynı tartışmalara yer vermektedir 208. İbn Kuteybe de bu şîrde ı zaldır. Çünkü sonu *ما شعر* şeklinde nefîdir 209.

جزى جزاء الله شر جزائه
جزاء الكلاب العاويات وقد فعل

- Manası -

" Beni cezalandırdı. Allah ona öyle kötü bir ceza versin ki köpeklerin durumuna düşsün. (Allah) bu cezayı verdi de "

Bu beytin kime ait olduğu tartışma konusu olmuştur. Aslında bu beyt, Adıyy İbn Hatım'ı hicveden Ebu'l-Esved ed-Duelî (69/688)'ye aittir. Çünkü bu beyt divânında mevcuttur. Divândaki varyantın birinci mısraı *جزى ربه عنى عدى بن حاتم* şeklindedir 210.

Nabığa'nın buna benzer bir sözü olduğu için, ona nisbet edenler de olmuştur 211. Aynî'ye göre, bu vehimden ibarettir. Doğrusu bunun Ebu'l-Esved ed-Duelî'ye ait olduğudur. Hatta Aynî bunun " müvelled ve masnu olduğunu sananlar bile vardır demiştir 212. Şîrde istişhâd edilen yer *وقد فعل* cümlesidir.

İşte Nesefî, *تبت يدا ابي لهب و تب* " Ebû Leheb'in iki eli kurusun (yok olsun o); zaten yok oldu ya " âyetini 213 tefsir ederken ikinci *تب* fiilinin haber manasında olduğunu yani " helâk oldu " demektir Tıpkı şîrdeki *وقد فعل* cümlesinin manası " Allah şu cezayı verdi de " şeklinde olduğu gibidir. der. 214.

207 Mecâzu'l-Kur'an, I, 25.

208 Câmî'u'l-Beyân, I, 61.

209 İbn Kuteybe, Müşkilü'l-Kur'an, s.246.

210 Ebu'l-Esved ed-Duelî, Divân, Tah. Muhammed Hasan - Ali Yâsin, Beyrut, 1974, s. 24.

211 Haşiyetu's-Şihâb, VIII, 409.

212 el-Aynî, Şevâhid (Hizânetu'l-Edeb'in hamışında), II, 487.

213 Tebbet sûresi, âyet, 1.

214 Medârik, IV, 382.

Bu, Zemahşeri'nin de, hiçbir kimseye isnâd etmeden, aynı âyetle ilgili olarak istişhâd ettiği bir şüirdir²¹⁵. Diğer tefsirlerde böyle bir istişhâda rastlayamadım.

c- Edebî Sanatları Açıklamak İçin İstîşhad Ettiği Şiirler.

و نام الخلى ولم ترقد	تطاول ليلك بالآمد
كليلة ذى العائر الأرمد	و بات و باتت له ليلة
خبرته عن ابي الاسود	و ذلك من نبأ جاني و

Manası

"Asmud'da gecen uzadı. Herkes gamsız (rahat) uyurken, ben uyumadım. Ebu'l-Esved tarafından aldığım bir haber yüzünden, göz ağrısına muhtelâ olan kimsenin gecesi gibi bir gece geçirdim".

Bu şiirde iltifat san'atı vardır. تطاول ليلك ifadesiyle şair, kendi kendine hitap etmektedir. Aslında تطاول ليلي "gecem uzadı" demeliydi. Böyle söylemiş; zahirinden udul etmiştir. Ayrıca hitap sigasıyla ولم ترقد değil, nefs-i mütekellim sigasıyla ولم ارقد demeliydi. Bu sebeple her iki yerde mütekellimden muhataba geçiş vardır. İkinci beyitte بات fillini kullanmıştır. Burada da muhatabtan gaibe geçiş vardır. En son beyitte, خبرته ve جاني ifadeleriyle gaibten mütekellime geçiş vardır.

Bu şiir, bir çok kişiye, isnâd edilmektedir. As'ima'l (216/831), Ebu 'Amr eş-Şeybanî (213/828) Ebû Ubeyde (216/825), İbnu'l-A'rabî (231/845) gibi zatlar, bu şiiri İmriu'l-Kays İbn Hucr el-Kindî'ye; İbn Dureyd (321/933), İmriu'l-Kays İbn Abis el-Kindî'ye ;İbnu'l-Kelbî de 'Amr İbn Ma'dikerib'e isnad etmektedir²¹⁶. Envâru't-Tenzil üzerine yazılmış olan Şihâb hâşiyesinde ise İmriu'l-Kays İbn 'Abis el-Kindî'ye nisbet edilmektedir²¹⁷.

215 el-Keşşâf, IV, 296.

216 es-Sendübi, Hasan, Şerhu Divâni İmri'l-Kays Maahu Ahbâru Merâkase ve Eş'âruhum, Kahire, 1945, s. 78.

217 Hâşiyetu's-Şihâb, I, 114.

Nesefî, *مالك يوم الدين اياك نعبد و اياك نستعين* "(O) din gününün sahibidir. (Ya Rabbi) Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım isteriz"²¹⁸ âyetini tefsir ederken, burada iltifat san'atının bulunduğunu ve bundan dolayı gaibten, muhataba geçildiğini; çünkü iltifat san'atının, gaibten, muhataba, muhatabdan gaibe ve gaibten mütekellime geçiş şeklinde olabileceğini söyler ve *حتى اذا كنتم فى الفلك وجرين بهم بريح* Gemide olduğunuz zaman (ı düşünün) : Gemiler içinde bulunanları hoş bir rüzgârla alıp götürdüğü ve (onlar) bununla sevindikleri sırada..."²¹⁹

" O Allah'tır و الله الذى ارسل الرياح فتثير سحابها فسقناه الى بلد ميت ki gönderdiği rüzgârlar bir bulut kaldırırlar, derken biz onu ölü bir ülkeye süreriz " ²²⁰ ayetleri ile yukarıdaki şiiri, iltifat sanatı için şahid olarak getirerek, Araplar'ın bu san'atı sık sık kullandıklarını; kelâm'ın bir üslubtan bir başka üslûba geçişinin dinleyiciye daha tesirli olacağını ve onun neşatını en güzel bir biçimde yenileyeceğine inandıklarını belirtir²²¹. Zemahşeri (535/1140)²²² Beydavî (685/1286)²²³ de, aynı tarz ifadeler kullanarak fatiha sûresinde iltifat san'atı olduğunu belirtirler. Burada şunu söylemeden geçemeyeceğim : Gerek Beydavî ve gerekse Nesefî'nin kullandığı ifadeler, sanki aynen el-Keşşâftan alınmış gibidir.

ولما رأيت النسر عز ابن داية
و عشش فى وكره جاش له صدرى

Manası

"Akbabanın kara kargaya -ihtiyarlığın delikanlılığa- galebesini ve onun her iki yuvasına - saçıma, sakalıma- girip yerleştiğini gördüğümde (büyük bir) üzüntü hissettim".

²¹⁸ Fatıha sûresi, âyet, 4-5.

²¹⁹ Yunûs sûresi, âyet, 22.

²²⁰ Fâtır sûresi, âyet, 9

²²¹ Medarik, I, 7.

²²² Zemahşeri, I, 63-64.

²²³ Haşiyetu's Şihâb, I 113-114.

Bu beyitte akbaba kuşu, ihtiyarlık, Kara karga, delikanlılık, gençlik anlamında mecâz olarak kullanılmıştır. "Yuva yaptı" manasına gelen *عشش* ile müfredi "yuva" demek olan *وكرهه*, sözcükleri de, mezkûr mecâzların terşihî olarak kullanılmıştır. Zira burada baş ve sakal manası için istiare edilen *وكرهه* sözcüğü ile girip yerleşmek manasına istiare edilen *عشش* sözcüğü *عشش* ve *ابن دابة* sözcüklerinin münasip ve mülayimleridir. Çünkü bir kelimeyi gerek istiare ve gerekse mecâzî mürsel olarak kullandıktan sonra onun mülayımını söylemek terşih demektir. Maksat da o mecâza kuvvetlendirmektir²²⁴.

Nesefî bu şiiri *الذك الذين اشتروا الضلالة بالهدى فما ربحت تجارتهم* "İşte onlar o kimselerdir ki, hidayet karşılığında sapıklığı satın aldılar da ticaretleri kâr etmedi" âyetindeki²²⁵ edebî sanatları açıklamak için şahit getirmektedir.

Buna göre âyetteki " *ربح* " ana para (kapital) üzerine ilâve edilen kâr demektir. Ticaret ise, lacirin sanatıdır. Kâr etmek için alış-veriş yapan odur. Yani kâr etmek ticaretin sıfatı değil, tüccârın sıfatıdır. Burada ise kâr, ticarete isnâd edilmiştir. Böyle bir isnad ise mecâzidir. Çünkü ticaret kuzanmaz, tüccâr kazanır. Önceki cümlede "hidayet karşılığında dalaletin satın alınması" da istiare olarak vaki olmuştur. "Ticaret" ve "kâr", mezkûr şiirde olduğu gibi, terşih, yani birinci cümledeki mecâza kuvvetlendirmek için getirilmiştir. Buna göre âyetin manası "işte onlar öyle kimselerdir ki dalaleti hidayetle değiştirdiler de ticaretlerinde kâr etmediler" şeklinde olur²²⁶.

Bu şiirin de söyleyeni belli değildir. Ferra, Ebû Ubeyde, İbn Kuteybe Zeccâc, Ebu Cafer en-Nehhâs, Taberî ve emsâli müfessirler bunu şahit olarak kullanmamışlardır. Belki de tefsirde ilk defa şahit olarak kullanan Zemahşeri'dir²²⁷. Çünkü daha önce te'lif edilen tefsirlerin çoğunda bu şahide raslayamadım.

²²⁴ Hâşiyetu's-Şihâb, I, 360-361.

²²⁵ Bakara sûresi, âyet, 16.

²²⁶ Medârik, I, 22.

²²⁷ el-Keşşâf, I, 193.

كان قلب الطير وطيا ويابسا
لدى وكرها العناب والحشف البالى

Manası

"(Tavşancıl Kuşu'nun) yuvasında,yaş ve kuru olarak bulunan kuş yürekleri, sanki hunnâb (çiğde) ve çürümüş hurma gibidir."

Bu şiir Cahiliye devri şairlerinden meşhur İmriu'l-Kays İbn Hucr'a aittir.²²⁸

Şair, bu şiirde,tavşancıl kuşunun yuvasında biriktirmiş olduğu kuş yüreklerinin taze olanlarını Unnâba;bayat ve çürümüş olanlarını da, bayat ve çürümüş hurmaya benzetmektedir. Önce iki müşebbeh zikretmiş, ardından,leff-i neşr-i mürettep şeklinde, müşebbehlerin her birisi için bir müşebbehün bih (kendisine benzetilen) getirmiştir. Burada yapılan teşbih, teşbih-i müfreddir. Çünkü, teşbih-i müfred, birçok şeyi ayrı ayrı düşünüp, sonra onlardan herbirinin benzerlerini sırasıyla getirmekdir ki buna teşbihi melfûf da denilir²²⁹.

Nesefî,bu beyti, aşağıdaki âyetleri tefsir ederken, şahit olarak getirmektedir:

مثلهم كمثل الذى استوقد نارا فلما اضاءت ما حوله ذهب الله بنورهم وتركهم
فى ظلمات لا يبصرون * صم بكم عسى نهم لا يرجعون * او كصيب من السماء فيه ظلمات و رعد
ويرق يجمعون اصابعهم فى اذانهم من الصواعق حذر الموت و الله محيط بالكافرين *

" Onlar,tıpkı şuna benzer ki, O (aydınlanmak için) bir ateş yakmak istedi.(Ateş) çevresini aydınlatır aydınlatmaz, Allah onların gözlerinin nurlarını giderdi ve onları karanlıklar içerisinde bıraktı. Artık onlar görmezler, onlar sağırdılar, kördürler, dilsizdirler. Onlar (Hakk'a) dönmezler. Ya da (Onlar), gökten boşanan, içinde karanlıklar, gök gürlmesi ve şimşek (ler) bulunan bir yağmur (a tutulmuş) gibi (dirler). Yıldırım seslerinden ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkırlar; Oysa Allah inkârcıları tamamen kuşatmıştır"²³⁰.

²²⁸ Şerhu Divanu İmriu'l-Kays, s.166.

²²⁹ Bkz. b et-Taftazani, Sa'duddin, Mes'ud İbn Omer, Muhtasaru'l-Ma'ani İstanbul,1974.S.305,307.

²³⁰ Bakara sûresi, âyet,17-19.

Ona göre, ilk âyette, münafık, ateş yakmak isteyen kişiye; sahte imânını açıklamasını yakılan ateşin aydınlatmasına; sonuçta böyle bir imanın fayda sağlamamasını ansızın ateşin sönmesine; diğer âyette ise, İslâm dini, "semadan boşalırcasına yağın yağmura" benzetilmiştir. Çünkü gönüller, tıpkı toprağın yağmurla canlanması gibi; İslâm sayesinde canlılık kazanmakta ve hayat bulmaktadır. Ayrıca bu âyette, inkârcıların İslâm hakkındaki şüphe ve tereddütleri, karanlıklara; İslâm'da mevcut vaad ve vaid, şimşek ve gök gürlemesine; kendilerine müslümanlar tarafından dokunacak korku ve zararlar da yıldırımlara benzetilmiştir. Bu son âyette yapılan teşbihle münafıkların içine düştükleri kötü ve korkunç durum, daha açık bir şekilde ortaya konulmak istenmiştir. İşte burada bir kısım varlıklar, diğer bir kısım varlıklara benzetilmiştir. Ancak bu teşbihlerde, müşebbehler açıkca zikredilmemiştir. Tıpkı İmriü'l-Kays'ın istîshâd edilen mezkûr şiiri ve

"körle
وما يستوى الأعمى والبصير والذين آمنوا و عملوا الصالحات ولا المسيء
gören bir olmaz. İnanan iyi işler yapanlarla kötülük yapan bir olmaz"
âyetinde²³¹ olduğu gibi.

Esasen bunlar, teşbihi mürekkep cinsinden olup, teşbihi mufarrak değildir. Çünkü teşbihi mürekkep, مثل تلذين حملوا التوراة ثم لم يحملوها, Kendilerine Tevrat yükletilip de sonra onu taşımayanların durumu, kitaplar taşıyan eşeğin durumuna benzer" âyetinde²³² olduğu gibi, tek bir şeye dönüşebilecek şekilde, birbirine eklenerek birleşen şeylerin toplamından meydana gelen keyfiyeti, benzeri olan diğer bir keyfiyete benzetmektir. Bu âyette, kendilerine inen Tevrat'ın muhtevasını bilmeyen Yahûdiler'in durumu, taşıdığı hikmet dolu kitapların ne olduğundan habersiz eşeğin durumuna benzetilmiştir. Çünkü yorgunluktan ve inattan başka bir şey bilmeyen eşek için hikmet dolu kitapları taşımakla diğer yükleri taşımak arasında hiçbir fark yoktur. Çünkü o yükünün ne olduğundan habersizdir. Bunun bir başka misâli de

²³¹ Gâfir sûresi, âyet, 58.

²³² Cum'a sûresi, âyet 5.

واضرب لهم مثل الحياة الدنيا كماء . انزلناه من السماء فاختلط به نبات الارض
فأصبح شجيا نلرره الريح

"Onlara, dünya hayatının tıpkı şöyle olduğunu anlat : (Dünya hayatı) gökten indirdiğimiz bir su gibidir. Yerin bitkisi onunla karıştı ve (sonunda bitkiler), rüzgârların savurduğu çöp kırıntıları haline geliverdi"²³³ âyetidir. burada dünya hayatının süresinin, tıpkı yeryüzünün yeşilliğinin kuruyup gitmesi gibi, kısa olduğu ifade edilmek istenmiştir. Bütün bunlar bir durumu, diğer bir duruma benzetmekten ibarettir. Yoksa burada teşbihi müfred düşünmek mümkün değildir. Yukarıda tefsiri söz konusu olan âyetlerde de durum böyledir. Çünkü mezkûr âyetlerde söz konusu edilen teşbihlerden maksat, münafıkların düştükleri hayret ve korkunç durumları, karanlık gecede, yaktıkları ateş aniden sönüp, karanlıklar içinde kalan, veya karanlık gecede şiddetli bir yağmura tutulan, her taraftan, şiddetli gök gürültüleri, çakan şimşekler ve yıldırımlardan korkularla çepeçevre sarılan kişilerin düştükleri sıkıntılı ve korkunç durumları anlatmaktır²³⁴.

Nesefî, Keşşâftan²³⁵ aynen naklettiği bu ifadelerle, âyetlerdeki teşbihin teşbihi mürekkep olmasının daha doğru olacağını kabul etmektedir. Halbuki bu teşbihlerin tıpkı mezkûr şirde olduğu gibi, teşbihi müfred olması da mümkündür. Nitekim Beydavî'nin görüşü böyledir. Teşbihi müfred olarak düşünülürse, âyetin iki ayrı şekilde yorumu yapılabilir :

1- Birinci âyette, münafıkların kendileri, karanlık gecede, ateş yakanların şahıslarına; imanlarını açıklamaları da, o kişilerin ateş yakmalarına; bu iman sayesinde canlarını, mallarını ve çocuklarını korumak gibi bir kısım maddî faydalar sağlamalarını da, yaktıkları ateşin çevrelerini aydınlatmasına; Cenab-ı Hakk'ın çok kısa bir zaman sonra münafıkların durumlarını ortaya çıkarıp onları ebedi bir azaba düşürerek, gerçek olmayan imanları görüntüsüyle de elde etmiş oldukları söz konusu menfaatları yok etmesi, ateşin derhal sönüp büsbütün yok olmasına benzetilmiştir.

²³³ Kehf sûresi, âyet 45.

²³⁴ Medârik, I, 25.

²³⁵ el-Keşşâf, I, 209-211.

İkinci âyette ise, yine munafık kimseleri yağmura tutulmuş kişilere; inkâr ve hile ile karışık sahte imanlarını da, karanlıklar, gök gürlemeleri ve şimşeklerle etrafa müthiş yıldırımlar saçan yağmura benzetilmiştir.

Aslında yağmur rahmettir, faydalıdır. Ancak onun karanlık bir gecede, gök gürlemeleri, yağan şiddetli yağmura yakalanan insanlara zararı, faydasından daha çoktur. Şimşek ve yıldırım çarpması korkusundan yağmura tutulan kişilere, verdiği zarar, sağladığı faydadan çoktur. Çünkü bu fayda sadece şimşek çakmasıyla meydana gelen ve çok kısa bir zaman süren aydınlıktan ibarettir. Bu da, o kadar çile ve korkunun yanında hiçbir mana ifade etmez. İşte iman da böyledir. Mahza faydadır. Böyle iken inkâr ve hile ile karışık bir duruma düşünce, faydası zarara dönüşecektir. Böyle bir imanın sağlayacağı bir kısım faydalar ise vereceği zararların yanında, hiç değeri olmayacaktır.

Diğer taraftan münafıkların; imanlı görülmedikleri takdirde uğrayacakları sıkıntı ve zararlardan, diğer inkârcuların başlarına gelen kötü durumlardan korunmak için zahiren imanlı görünmeleri de karanlık gecede, gök gürlemeleri, şimşekler ve yıldırımlarla yağmura tutulanların güyâ ölümden kurtulmak için parmaklarını kulaklarına tıkamalarına benzetilmiştir. Nihayet iki yüzlülüklerinin ortaya çıkmasıyla hayrete düşerek şaşırıp kalmaları da, yağmura tutulan kişilerin, şimşek çaktıkça bundan faydalanarak bir kaç adım ilerlemelerine; fakat bu aydınlığın çabucak yok olmasıyla karanlıklar içinde kalıp yürüyemeyip, oldukları yerde çakılıp kalmalarına benzetilmiştir. Zira o müthiş yağmur yağarken, parmaklarını kulaklarına tıkamaları, onları Allah'ın kendileri için takdir ettiği musibet ve zararlara karşı koruyamayacağı gibi, bunların zahiren imân etmiş olmaları da ilâhi azabtan kendilerini kurtarmayacaktır.

2- İmân, İslâm, Kur'an gibi ilâhi bilgiler, hayat kaynağı olması bakımından yağmura; zahiren iman etmiş görünen o iki yüzlü gürûhun maarif-i ilâhiye ile karışıp hak ile kendi aralarına giren şüpheleri ve itirazları da, yağmurdaki karanlıklara; Yüce Allah'ın onlar hakkındaki tehditleri de gök gürlemesine; dünya ve ahirette uğrayacakları sıkıntılar, musibetler ve azaplar, yıldırımlara; söz konusu tehditlere kulak asmamaları, kulaklarını tıkamaları da

ansızın meydana gelen gök gürlemesi ve yıldırımlar yüzünden gelecek ölümden güya kurtulmak için parmaklarını kulaklarına tıkamalarına benzetilmiştir.

Ayrıca munafıkların, zahiri imanları sayesinde, elde ettikleri bir kısım menfaatlerin onlarda, geçici bir süre için meydana getirdiği sürur da karanlık gecede şiddetli ve gürültülü yağmura tutulan kımselerin -buldukları yeri arasına şimşek aydınlatıkça- bu geçici aydınlıktan faydalanarak, korku ile karışık bir çeşit sevinçlerine ve o anda birkaç adım yürümelerine; içlerine düşen şüphe veya başlarına gelen bir musibet anındaki hayret ve tereddütleri de yine o yağmura tutulanların şüphe ve tereddütlerine benzetilmiştir.

ان لنا احمره عجافا
يا كلن كل ليلة اكانا

"Kuşkusuz zayıf eşeklerimiz vardır. Her gece semerlerini (semerlerinin parasını) yerler".

Anonim olan bu şiir²³⁶, edebî sanatlardan mecâz sanatı için istişhâd edilmektedir. Müsebbep (sonuç) zikredilip sebep kastedilmiştir. Çünkü eşekler zayıf olduklarından işe yaramazlar. Semerleri satılır, bedeliyle alaf alınır. Böylece mecâz olarak semerlerini yemiş olurlar.

Bu, Medârik'te اولئك ما ياكلون من بطونهم الا النار " İşte onlar karınlarında ateşten başka bir şey yemiyorlar"²³⁷ âyetine şahit olarak getirilmiştir : "Ateş (cehennem) le ilgili bir şeyi yediklerinden, sanki onu yemiş gibidirler. Çünkü yedikleri şeyin cezası ateştir. Arapların اكل لان الدم اكل

"Falan kan yedi" sözü de bunun gibidir. Çünkü Araplar, bu sözü, kanın bedeli olan diyet parası yenildiği zaman kullanırlar. Nitekim şair باكلن كل ليلة اكانا : demektedir"²³⁸.

²³⁶ Lisânu'l-Arab, IX, 9: Şerhu Şevâhidil-Keşşâf, IV, 455.

²³⁷ Medârik, I, 89.

²³⁸ Medârik, I, 89.

Tefsirde bu şiiri, şahit olarak ilk defa kullanan belki de Zemahşeri'dir²³⁹. Zemahşeri, hem mezkûr âyet ve hem de Tevbe sûresinin يا ايها الذين آمنوا ان كثيرا من الاحبار لياكلون اموال الناس بالباطل Ey iman edenler ! Hahamlardan ve rahiplerden bir çoğu, insanların mallarını haksızlıkla yerler"²⁴⁰ âyeti ile ilgili istişhâd etmiştir²⁴¹.

Bu şiir, ilk istişhâd eden müfessirin, Ebû İshâk ez-Zeccâc olduğunu söyleyebiliriz ²⁴². Çünkü Zeccâc'dan önce telif edilen, tefsirlerde böyle bir şahide rastlayamadım.

ترتع ما رتعت حتى اذا ادكرت
فانما هي اقبال و ادبار

Manası

"(Deve yavrusunun acısını unutunca unuttuğu sürece) otlar. Ta ki hatırına gelir, o zaman o ileri geri dönüşmekten ibarettir".

Bu, Hansa (24/644) nın kardeşi Sahr hakkında söylediği merseyelerden uzun bir kasidesinin beyitlerinden birisidir²⁴³. Başka varyantlarda, şiirin birinci mısra'ı ترتع ما غفلت اذا ذكرت ²⁴⁴ veya ترعى اذا نسيت حتى اذا ذكرت şeklinde dir.

Şiirde istişhâd edilen yer, اقبال ve ادبار masdarlarının müennes zamirine isnadının mecâz-ı aklî olmasıdır. Yani bu masdarlar, ism-i fail yerinde mecâz olarak kullanılmıştır.

Medârik'te كنهت عليكم القتال وهو كره لكم "Gerçi hoşunuza gitmez ama, size savaş farz kılındı" âyetinde²⁴⁵ geçen كره masdarı mübalâğa ifade etsin diye vasıf yerinde veya tevil ile ism-i meful كره yerinde

²³⁹ Keşşâf, I, 329.

²⁴⁰ Tevbe sûresi, âyet, 34.

²⁴¹ el-Keşşâf, II.

²⁴² ez-Zeccâc, Ma'âni'l-Kur'an, I, 357.

²⁴³ Şerhu Divanı Hansa, s. 26.

²⁴⁴ İbn Kuteybe, eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ, s. 215.

²⁴⁵ Bakara sûresi, âyet, 216.

kullanıldığına dair istişhâd edilmiştir²⁴⁶. Her iki durumda da mecâz vardır. Birincisi mecâzî aklı, diğeri mecâzî luğavidir.

Aynı maksatla bu şiiri tefsirde, Ahfeş²⁴⁷, Zeccâc²⁴⁸ ve Zemaşeri²⁴⁹ istişhâd etmiştir. Bu şiiri ilk istişhâd edenin Ahfeş olduğunu söyleyebiliriz.

ولا عيب فيهم غير أن سيوفهم
بهن فلول من قراع الكتائب

Manası

"Ordularla çarpışmaktan dolayı" kılıçlarında açılan gediklerden başka hiçbir ayıpları yoktur".

Bu beyt, Nâbigatu'z-Zubyâni ' nindir²⁵⁰. İstisnanın nefide te'kid için kullanıldığına ve bedi sanatlarından "el-Medh bimâ Yuşbihu'z-Zemm = kınamaya benzeyen övgü" ile, ilgili olarak istişhâd edilmektedir ki Nesefî de " وما تنقموا منا الا ان آما بأيات رنا " Sadece Rabbımız'ın âyetlerine inanmamızı ayıplıyorsunuz"²⁵¹ âyetinde el-Medh bima Yuşbihu' zemm bulunduğu istişhâd etmiştir²⁵². Çünkü Allah'a imân etmek kötülenecek bir kusur değil, yüksek bir övgü veslesidir.

Nesefî, bu şiiri, aynı maksatla Burûc sûresinin "وما تنقموا منهم الا ان يؤمنوا بالله العزيز الحميد" Mûminler, sırf azız, övgüye layık Allah'a inandıkları için, onlar bu mü'minlerden öç alırlar"²⁵³ âyetine de istişhâd etmiştir²⁵⁴.

246 Medârik, I, 107.

247 el-Ahfeş, Ma'âni'l-Kur'an, I, 97.

248 ez-Zeccâc, Ma'âni'l-Kur'an, II, 55, 141.

249 el-Keşşâf, I, 356.

250 Divânu'n-Nâbigatu'z-Zubyâni, Beyrut, 1963, s.11.

251 Araf sûresi, âyet, 126.

252 Medârik, II, 70.

253 Burûc sûresi, âyet, 8.

254 Medârik, IV, 345.

Nâbiğa'nın bu beytini, İbn Kuteybe²⁵⁵, İbnu'l-Cevzi²⁵⁶ aynı âyetle ilgili olarak, istişhâd etmişlerdir. Zemaşşerî ise aynı maksatla bir kaç âyetle ilgili olarak şahit getirmiştir²⁵⁷.

على لاجب لا يهتدى بمناره
إذا سافه العود النباطى جرجرا

"Öyle bir yola (girmiş ki) Ne işareti var ne de bulunması (mümkün) Çünkü yaşlı (tecrübeli) Nebatî devesi (toprağı) kokladığında (zor bir yola girdiğini anlatırcasına) böğürüp durur"

Bu beyt; İmriu'l-Kays İbn Hucr'a aittir²⁵⁸. Bedî sanatların "Nefyu's-Şey bi İcâbihi= Bir şeyi müsbetyle birlikte olumsuz yapmak" la ilgili istişhâd edilmektedir. Bu beytin pek çok varyantları vardır.

Nesefî, bu beyti لا يسألون الناس الحانا "İnsanlardan ısrar ederek istemezler"²⁵⁹ âyetine vermiş olduğu ikinci manaya şahit getirmektedir: Zayıf olan bu manaya göre "dilenmek" ve "dilenmekte ısrar etmek", tıpkı على لاجب لا يهتدى بمناره şiirindeki "menâr" ve "ihtidâ" nun beraberce olumsuz kılındığı gibi; olumsuz kılınmıştır²⁶⁰. Buna göre âyetin manası "İnsanlardan dilenmezler, hele hele dilenmeye hiç ısrar etmezler" olur. Ancak Nesefî, tıpkı Zemaşşerî gibi²⁶¹, bu manayı zayıf göstermiştir. Bu beyti tefsirde, ilk istişhâd edenin Zemaşşerî olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Zemaşşerî'den önce bu şiiri istişhâd eden bir müfessire rastlayamadık.

ألقى اللوم عاذل والعتابها
وقولى . ان أصبت . لقد أصابها

"Ey kadın! Beni kınamayı ve ayıplamayı bırak, (Hiç değilse) doğru (bir iş) yaparsam (onu kabul et). Gerçekten doğru yaptırı de"

²⁵⁵ İbn Kuteybe, Garibu'l-Kurân, s. 190.

²⁵⁶ Zadu'l-Mesir, III, 472.

²⁵⁷ el-Keşşâf, I, 514; II, 515.

²⁵⁸ Şerhu Divanı İmriu'l-Kays, s. 89.

²⁵⁹ Bakara sûresi, âyet. 273.

²⁶⁰ Medârik, I, 137.

²⁶¹ el-Keşşâf, I, 398.

Cerir'in meşhur kasidesinden alınan bu beytin²⁶² değişik varyantları vardır. Neseî, bu beyti *وتظنون بالله الظنون* ayatında²⁶³ harfi tarifli olarak geçen *الظنون* kelimesinin, aynı sûrede geçen ve buldukları âyetlerin son kelimeleri olan *الرسولا* ve *السببلا* kelimeleri²⁶⁴ gibi, bir kıraate göre, hem vakf ederken ve hemde vaslederken; diğer bir kıraata göre de, sadece vakf halinde elif-i işbâ ile okuduğuna dair istişhat etmekte ve şöyle demektedir: "Araplar, kâfiyede elifi ziyade ettikleri gibi kıraat imamları'nda fasılada elifi ziyade etmişlerdir."²⁶⁵

Belki de şiiri ilgili âyetler hakkında ilk istişhâd eden Zeccâc'dır²⁶⁶ İbn Cinnî²⁶⁷ ve Zemahşeri²⁶⁸ de bu şiirle istişhatta bulunmuşlardır.

d- Manayı Daha İyî Anlatmak İçin İstişhâd Ettiği Şiirler :

ان الكرام كثير في البلاد وان
قلوا كما غيرهم قل وان كثروا

- Manası -

Şüphesiz şehirlerde iyî insanlar, (sayıları) az da olsa, (dünyada herkese faydalı oldukları için) çoktur. Bunu aksine diğerleri kötü insanlar), (sayıları) çok olsa da (kimseye faydaları (dokunmadığından) az (sayılırlar)".

Ebû Temmâm (231/846)'a ait olan bu şiir ²⁶⁹, kemiyetin değil, keyfiyetin önemli olduğuna dair şahit olarak kullanılmaktadır ²⁷⁰.

262 Divan Cerir bi Şerki Muhammed İbn Habîb, Tahkik: Numan Muhammed-Emin Tahâ, Mısır, 1971, II, 813.

263 Ahzâb sûresi, âyet, 10

264 Bkz. Ahzab sûresi, âyet, 66, 67.

265 Medarîk, III, 296

266 Zeccâc, Macâni'l-Kur'an, IV, 218

267 İbn Cinnî, el-Hazâis, II, 96

268 el-Keşşâf, IV, 339

269 Ebû Temmâm, Divan, Beyrut, tarihsiz, s. 98.

270 Hâşiyetü'ş-Şihâb, II, 101.

Halbuki Nesefi bu beyti, بضل به كثيرار بهدى به كثيرا 271 âyetini manalandırırken şahit getirerek, âyetteki espiriyi anlatmak ister. Keşşâftan özetleyerek naklettiği ifadelere göre bu cümle, sülâle başlayan اما الذين امنوا فيعلمون انه الحق من ربهم واما الذين كفروا فيقولون ماذا اراد الله بهذا مثلا

cümlelerini tefsir etmektedir. Bir gurup, bu âyette verilen misalin hak olduğunu bilmekte, diğeri ise bunu bilmemekte ve onunla alay etmektedir. Her iki gurubun da çok olduğu ifade edilmiştir. Meselin hak olduğunu bilmek hidayet, bunun kaynağını bilmemek de dalâlet cümlesindedir. Hattizatında hidayet erbâbı çoktur. وقليل من عبادي الشكور "Kullarımdan şükreden azdır" 272 ve لليل ما هم "Onlar da ne kadar azdır" 273 âyetlerinde az olarak ifade edilmeleri, sapıklara kıyas edilmelerinden ileri gelmektedir. Aslında hidayet erbâbının azlığı, görünüşte az olsalar da, çok hükmündedir.

Bu izahların ardından, mezkûr şîr istişhâd edilmiştir. Ancak şîre verdiğimiz manadan anlaşılacağı üzere, şair, iyi insanların haddi zatında az olduğunu; iyi bir insanın herkese faydası dokunduğu için, binlerce kişinin yerini tutabileceğini, aksine kötü insanların, sayıca çok olsalar da hiç kimseye faydaları dokunmadığından, insanlara kötülük yaptıklarından az hükmünde olacaklarını ifade etmek istemiştir. Halbuki söz konusu âyette her iki grubun da haddi zatında çok oldukları ifade edilmektedir. Müminlerin sayısının az olduğunu ifade eden diğeri âyetlerde ise, inkârcılara nisbetle sayılarının az olduğu beyan edilmiştir ki şîirin bu mana ile hiçbir ilgisi yoktur. Yani istişhâd yerinde değildir.

Nesefî'den önce gelen müfessirlerden sadece Zemahşerî bu şîiri, istişhâd etmiştir 274.

271 Bakara sûresi, âyet, 71.

272 Sebe sûresi, âyet, 13

273 Sâd sûresi, âyet, 24

274 Bkz. el-Keşşâf, I, 267.

فَيَوْمًا عَلَيْنَا وَيَوْمًا لَنَا
وَيَوْمًا نِسَاءً وَيَوْمًا نَسْرًا

- Manası -

" Bir gün lehimize, bir gün aleyhimize. Bir gün üzgünüz, bir gün sevinçli ".

en-Nemr İbn Tavleb (14/635)'e att ²⁷⁵ olan bu şiirin ^{فَيَوْمًا} şeklinde varyantları da vardır: Tefsirinde bunu istişhâd eden merhum Elmahlı Hamdi Yazır, şiirin ikinci mısramına " bir gün kadınlar, bir gün de kartallar " şeklinde ²⁷⁶ yanlış mana vermiştir. Çünkü نَسَاءً filini, نَسْرًا filini de نَسْرًا okumuş olmalıdır.

Nesefî ^{وَتِلْكَ الْاَيَّامُ تَدَارُلُهَا بَيْنَ النَّاسِ} " İşte o günler (evet) onları biz insanlar arasında çevirip duruyoruz (bazan bir topluluğa nimetler ve cezalar veriyoruz, bazan ötekine; bazan birine, bazan da ötekine zafer nasıb ediyoruz " ²⁷⁷ âyetindeki manayı açıklamak için, mezkûr şiiri istişhâd etmiştir.

Nesefî'den önce aynı şiiri, İbnü'l-Cevzî ²⁷⁸ ve Zamahşeri'nin ²⁷⁹ istişhâd ettiğini ve bunu ilk defa şahit olarak İbnü'l-Cevzî'nin kullandığını söyleyebiliriz. İbnü'l-Cevzî, Mâide sûresi'nin 3. âyetinde geçen ^{الْيَوْمِ} kelimesinin manası ile ilgili istişhâd etmiştir.

²⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, Zâdu'l-Mesîr, II, 285.

²⁷⁶ Yazır, Elmahlı Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, İstanbul, 1979, II, 1182.

²⁷⁷ Al-İmrân sûresi, âyet, 140.

²⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, I.

²⁷⁹ el-Keşşâf, I, 466.

SONUÇ

Kur'an tefsirinde şiirle istişhâd konusunun önemli olduğunu belirtmiştik. Çünkü Kur'an Arapça olarak nazil olmuştur. Arap dilinin usûp ve özelliklerini taşımaktadır. Bu hususun önemini kavrayan ilk müfessirler, Arap kelâmına, şiirine ve darb-ı mesellerine baş vurarak, Kur'an dilinin bir kısım problemlerini çözmeye çalışmışlardır. Bu konuda, bir kısım prensipler vazetmişlerdir. Bu prensipler muvacehesinde eski Arap şiirine baş vurma yolunu tutmuşlardır. Ferrâ'nın dediği gibi Kur'an daha fasih ve daha kuvvetli bir delil olsa da, Arap şiiri de delil olarak kullanılabilir. Çünkü "şiir Arab'ın divanıdır" diyen İbn Abbâs, bu ihtiyacı ilk belirtendir. Bunu İbnü'l-Arzak'ın suallerine şiirlerle cevap vererek de uygulamıştır. Daha sonraki asırlarda gelen Ferrâ, Ahfeş, Ebû Ubeyde, İbn Kuteybe, Zeccâc gibi Ma'ani'l-Kur'an müellifleri, güçleri nisbetinde, şiirle istişhâd konusuna büyük önem verdiler. Şiirleri istişhâd ederken çok dikkatli davranmışlardır. Hicri ikinci asrın son çeyreğinden sonra yaşayan şairlerin şiirlerini almamaya azami gayret gösterdikleri eserleri incelenince açıkca anlaşılmaktadır. Ancak onlar, Kur'an'dan bir kelimayı veya bir dil kuralını açıklarken, bulabilirlerse sunacakları ilk delil, yine Kur'an'ın kendisidir.

Çünkü, Arapça'nın en fasih odur. Kur'an'ın bu hususiyeti, Kur'an'dan bir kelimenin manasını açıklarken, adeta onları, önce Kur'an'ın kendisine baş vurmağa zorlamıştır. Kurdukları bu temel, kendilerini takib eden müfessirler için bir prensip olmuştur. Eserleri, dil konusunda, sonrakilerin hiçbirinin mustağni kalamayacağı, kaynaklar olmuştur. Nitekim, Zemahşeri'nin bu konuda en önemli kaynağı, Zeccâc'ın Ma'ani'l-Kur'an'dır. Çalışmamızda da görüldüğü gibi, Keşşâf'ın bir nevi özetini yapmağa çalışan Nesefi'nin tefsirinde istişhâd ettiği şiirlerin çoğu, Zeccâc Ebû, Ubeyde, Ferrâ, Ahfeş, İbn Kuteybe tarafından istişhâd edilen şiirlerdir. Ancak mezkûr tefsirlerde, genellikle istişhâd edilen şiirler, söyleyenlerine isnâd edilir. Zemahşeri ve Nesefi ise, bu geleneği bozmuş görünmektedirler. Çünkü her iki müfessir de, genellikle, istişhâd ettikleri şiirlerin şairlerini belirtmemektedirler.

Ancak kelimelerin lugatı, bazı nahiv kuralları ve bir kısım edebî sanatlarla ilgili istişhâd ettikleri şüirlerin çoğu, ya cahiliye çağı şairleri veya muhadramundan olan ya da islâmiyyûn tabakasından olan şairlere ait bulunmaktadır. Bazı edebî sanatları açıklamak ve bir kısım manaları ortaya koymak için, daha sonraki asırlarda yaşayan Ebû Temmâm, Ebû Nuvas, Ebu'l-Atâhiye ve Mütenebbi gibi şairlerin şüirlerini istişhâd ederek, istişhâd konusundâ, geleneksel prensibe aykırı bir yol izledikleri söylenebilir. Hatta Ebû Temmam'ın şüirlerini istişhâd ettiği için tenkid edilen Zemahşerî, kendini müdâfaa konusunda, yeni bir prensip ortaya koymuştur. Buna göre, Ebû Temmâm, edib bir imamdır. Söylemiş olduğu bir kısım şüirleri, daha önceki şairlerden nakletmiş olabilir. O bakımdan onun şüirlerini istişhâd etmenin bir mahzuru yoktur. Nesefî ise Zemahşerî'nin âdeta taklitçisidir. Bu konuda herhangi bir yenilik getirdiğini söylememiz mümkün değildir. Ancak, bazen Zemahşerî'nin istişhâd etmediği bir şüiri istişhâd ettiğini veya Zemahşerî'nin istişhâd etmediği bir kısım yerlerde, istişhâdda bulunduğunu söyleyebiliriz. Zaman zaman, istişhâdlarla ilgili izahları Zemahşerî'den özetleyerek nakletmeğe çalışmış ve fakat konuyu daha da anlaşılmaz hale getirmiştir. Şunu da ifade edelim ki Zemahşerî'nin istişhâd ettiği bir çok şüiri, tefsirine almamıştır. Şüirleri istişhâd ederken, verdiği izahların hemen hemen hepsi, Zemahşerî'ye aittir, denlebilir,

BİBLİYOGRAFYA

el-Ahfaşu'l-Evsat, Sa'id İbn Mes'ade, Ma'ani'l-Kur'an, Tahkik : Fâiz Faris, Kuveyt, 1981.

Asım Efendi, Kâmûs-i Okyanus Tercemesi, İstanbul, 1304.

el-A'sâ, Meymûn İbn Kays, Divân, Beyrut, 1380.

Attâr, Ahmed Adu'l-Gafûr, Mukaddimetu's-Sihâh, Beyrut, 1984.

el-Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd İbn Ahmed, Şerhu's-Şevâhid'l-Kübrâ (Hızânetu'l-Edeb'in hamîşinde), Beyrut, tarihsiz.

el-Bağdâdi, Abdu'l-Kâdir İbn Ömer, Hızânetu'l-Edeb, Beyrut, tarihsiz.

Bekkâr, Abdu'l-Kerim İbn Muhammed el-Hasan, Eseru'l-Kiraâtî's-Seb' fi Tatavvuri'l-Tefkîr'l-Lugavî, Dimeşk, 1990.

Bintu's-Şâti, Âişe Abdu'r-Rahmân, el-İ'câzu'l-Beyânî li'l-Kur'an ve Mesâilü İbni'l-Ezrak, Kahire, 1984.

Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Tarihi, Ankara, 1988.

el-Curcânî, Abdu'l-Kâhır İbn Abdi'r-Rahmân, Delâilu'l-İ'câz, Tashih ve Tahkik : Muhammed Reşid Rızâ, Beyrut, 1981.

el-Curcânî, es-Seyyid eş-Şerif Ali İbn Ahmed, Hâşiyetu's-Şerif (el-Keşşâf'ın hamîşinde), Mısır, 1385.

Çetin, Nihâd M., Eski Arap Şiiri, İstanbul, 1973.

Çetiner, Bedreddin, Ebu'l-Berekât Abdullah İbn Ahmed en-Nesefî ve Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevil Adlı Eseri (Basılmamış doktora tezi), Erzurum, 1985.

Ebu'l-Esved ed-Duelî, Divân, Tahkik: Muhammed Hasan- Ali Yâsîn, Beyrut, 1974.

Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasan İbn Abdillâh İbn Sehl, Kitâbu's-Sına'ateyn el-Kitâbe ve's-Şî'r, Tahkik: Ali Muhammed el-Becâvî- Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mısır, 1971.

Ebû Temmâm, Divân, Beyrut, Tarihsiz.

Ebû Ubeyde, Ma'mer İbnu'l-Musennâ, Mecâzu'l-Kur'ân, Tahkik : Fuâd Sezgin, Mısır, 1955.

Evs İbn Hacer, Divân, Nşr. Muhammed Yûsuf Necm, Beyrut, 1960.

el-Esmâ'î, Abdu'l-Melik İbn Kureyb, el-Esma'ıyyât, Tahkik : Ahmed Muhammed Şakir- Abdu's-Selâm Muhammed Harûn, Mekke, 1964.

el-Ferrâ, EbuAbdillâh Yahyâ İbn Ziyâd, Ma'âni'l-Kur'ân, I.cilt, Tahkik : Ahmed Yûsuf Necâti- Muhamed Ali en-Neccâr, Kahire, 1345; II.cilt, Tahkik : Muhammed Ali en-Neccâr, Kahire, tarihsiz; III.cilt, Tahkik : Abdu'l-Fettâh İsmail Çelebî, Kahire, 1972.

el-Hafâci, Şihâbu'd-Din Ahmed, Hâşiyetu's-Şihâb alâ Tefîri'l-Beydâvî, Mısır, 1283.

Hassan İbn Sâbit, Divân, Beyrut, tarihsiz.

el-Hindâvî, Hasan, Menâhicu's-Sarfıyyîn ve Mezâhibuhum fi'l-Kameyni's-Sâils ve'r-Râbi', Dimesşk, 1955.

el-Huzeymî, Ebu Ya'kûb İshak İbn Hassân, Divân, Beyrut, 1971.

İbn Akil, Bahâu'd-Din Abdullah, Şerhu İbn Akil, Kahire, 1965.

İbnu'l-Cevzi, Cemâlu'd-Din Abdu'r-Rahmân İbn Ali el-Kureşî, Zâdu'l-Mesîr fi İlmî't-Tefsîr, Dimesşk, 1964.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, el-Hasâis, Tahkik : Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut, 1952.

İbn Habîb, Muhammed, Divânü Cerîr bi Şerhî Muhammed İbn Habîb, Tahkik : Numan Muhammed-Emin Tahâ , Mısır, 1971.

İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah İbn Müslim ed-Dineverî, Te'vilü Müşkili'l-Kur'ânî'l-Azîm, Şerh ve Neşr: Ahmed Sakr, Mısır, Tarihsiz.

_____Tefsîru Garibi'l-Kur'ân, Tahkik : Ahmed Sakr, Beyrut, 1978.

_____eş-Şî'r ve's-Şuârâ, Tahkik : Mufid Kamiha- Nuaym Zarzor, Beyrut, 1985.

İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemâlu'd-Dîn Muhammed, Lisânu'l-Arab, Beyrut, 1388.

el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec, Kitâbu'l-Ağânî, Beyrut, 1955.

el-Kureşî, Ebû Zeyd Muhammed İbnu'l-Hattâb, Cemheretu Eş'ârî'l-Arab, Tahkik : Ali Fâ'ûr, Beyrut, 1986.

Küseyyîru Azze, Divân, Nşr.: İhsan Abbâs, Beyrut, 1971.

Mehmed Zihni, el-Kavlü'l-Ceyyid, İstanbul, 1304.

el-Merzûkî, Ebû Ali Ahmed İbn Muhammed İbni'l-Hasanî, Şerhu Divânî'l-Hamse, Tahkik : Ahmed Emin, Abdu's-Selâm Harûn, Kahire, 1967.

el-Merzûkî, Muhammed Ulyân, Meşâhidü'l-İnsâf alâ Şevâhidü'l-Keşşâf (Keşşâf'ın hamisinde), Kahire, 1987.

Muhibu'b-Din Efendi, Tenzîlu'l-Âyât alâ Şevâhidü'l-Ebyât, Şerhu Şevâhidü'l-Keşşâf (Keşşâf tefsirinin zeylinde), Mısır, 1385.

en-Nâbîga ez-Zübyânî, Divân, Beyrut, 1963.

en-Neseîî, Ebu'l-Berekât, Abdullah İbn Ahmed, Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil, Beyrut, 1988.

er-Râfi'i, Mustafâ Sadık, İcâzu'l-Kur'an, Mısır, 1969.

es-Sabbâg, İbrahim Abdu'l-Baki, el-Belağat ve'l-Edeb, Mısır, 1968.

Selâm, Muhammed Zağlûl, Eseru'l-Kur'an fi Tatavvuri'n-Nakdi'l-Arabî, Mısır, 1961.

es-Sendûbî, Hasan, Şerhu Divânî Imru'l-Kays ve Maahu Ahbâru Merâkuse ve Eş'aruhum, Kahire, 1945.

Sîbeveyh, Ebû Bîşr Amr, el-Kitâb, Bulak, 1317.

es-Suyûtî, Celâlu'd-Din Abdu'r-Rahmân, el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an, Beyrut, 1973.

_____ el-İktirâh fi İlmî Usûli'n-Nahv, Halep, Tarihsiz.

_____ Şerhu Şevâhidî'l-Muğnî, Tahkik : Muhammed Mahmûd İbnu't-Telâmid eş-Şenkîî, Dimeşk, 1966.

Şemmâh, İbn Dîrâr, Tahkik ve Şerh : Selâhu'd-Din el-Hâdî, Kahire, 1968.

Şemseddin Sâmi, Kâmûs-ı Türki, İstanbul, 1317.

Tal'at, Ahmed, Şerhu Divân-ı Zuheyr İbn Ebî Sulmâ, Beyrut, 1968.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerir, Câmî'u'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an, Mısır, 1968.

et-Taftazânî, Sa'du'd-Din Mes'ûd İbn Ömer, Muhtasaru'l-Ma'ânî, İstanbul, 1974.

Ude Halil Ebû Ude, et-Tatawurr'd-Dilâli Beyne Lugati's-Şi'r ve
Lugati'l-Kur'ân, Zerkâ, 1985.

Yazır, Elmalılı Hamdi, Hak Dini Kur'ân Dili, İstanbul, 1979.